

MAARİFÇİLİK İDEOLOGİYASININ FORMALAŞMASINDA AVROPA DƏYƏRLƏRİNİN ROLU

(*Mirzə Fətəli Axundzadə və Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin fəlsəfi görüşləri əsasında*)

Sabir BEHBUDOV,

*AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutunun doktorantı*

AÇAR SÖZLƏR: *M.F.Axundzadə, Ş.C.Əfqani, fəlsəfə, maarifçilik, mədəni proseslər,
dini-mədəni dəyərlər, cəmiyyət, milli özünüdərk.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *М.Ф.Ахундзаде, Ш.Дж.Афгани, философия, просвещение,
культурные процессы, религиозные и культурные
ценности, общество, национальное самосознание.*

KEY WORDS: *M.F.Akhundzade, Sh.J.Afgani, philosophy, enlightenment, cultural
processes, religious and cultural values, society, national self-identity*

Azərbaycan maarifçilərinin fəlsəfi anlayışları (azadlıq, sivilizasiya və s.) Avropa maarifçilik fəlsəfəsinin təsiri altında formalaşmışdır. Maarifçilər ictimai həyatın bütün sferalarının dəyişməsi ilə fərdləri və cəmiyyəti təkmilləşdirməyin mümkünlüyünə ümid bəsləyirdilər. Elm və təhsil vasitəsilə cəmiyyətin formalaşdırılması maarifçiliyin əsas fəaliyyət strategiyasını müəyyənləşdirdi və bütöv bir dövrün tərəqqi ideyasının təməlini təşkil etdi. Mirzə Fətəlinin metaforik təfəkkürü bu geriliyi, ətaləti “Con Stüart Milli azadlıq haqqında” adlı məqaləsində dəyirman atlarına bənzədirdi: “Bu gün bizim kürəmizdə Hindistan brəhmənlərinin və Musa dininin peyğəmbərləri və Çin dövləti qanunlarına bağlı olanlar haman dəyirman atları kimidirlər ki, dinlərin və qanunların meydana çıxdığı tarixdən bu günə qədər onların halında heç bir dəyişiklik üz verməmişdir. Bəlkə, demək olar ki, onlar daima geri gedəcəklər; çünki insan növünün tərəqqisi ağıl ilədir, bu biçarələrin ağılı üçün isə hərəkət yolu bağlanmışdır” [1, s.355].

Maarifçilik ideyaları kontekstində azadlıq ideyasını (fiziki azadlıq, mənəvi azadlıq, söz azadlığı) əsas ali dəyər kimi qəbul etmək olar. Akademik F.Qasımzadə də azadlıq ideyasını M.F.Axundzadə fəlsəfəsində bu yöndən mənalandırır. “M.F.Axundovun yaradıcılığında maarifçilik, xalqın tərəqqisi ilə bağlı olan məsələlər, xalq hakimiyyəti, demokratik azadlıqlar ideyası mühüm yer tutur. O, öz dövrünün qabaqcıl ictimai-siyasi baxışlarına malik olan mütəfəkkir, xalqın azadlıq hərəkatı və ictimai tərəqqisi ilə bilavasitə bağlı olan görkəmli maarifçi və Yaxın Şərqi ölkələrinin ilk inqilabçı-demokratıdır” [2, s.303]. Bu mənada M.F.Axundzadənin maarifçilik fəlsəfəsini “azadlıq fəlsəfəsi” kimi səciyyələndirmək olar. Məhz maarifçi mütəfəkkirin özünün düşüncə və ifadə azadlığı ədəbiyyatımızın yeni ədəbi və fəlsəfi janrlar və formalarla

(dram, fəlsəfi məktub, povest) zənginləşməsinə şərtləndirdi. Həqiqətən, “bir çox mədəniyyətlərdə müxtəlif sənət növlərinin yaranmasını və inkişafını ifadə azadlığının dərəcəsi ilə ölçmək olar” [3, s.108].

Əlbəttə, Mirzə Fətəlinin “azadlıq” anlayışı ilə bağlı düşüncələri daha böyük önəm daşıyır. Onun təbliğ etdiyi və uğrunda mücadilə apardığı azadlıq mədəniyyətində yeni dillərin, xüsusilə yeni sənət dillərinin yaranmasını labüdləşdirirdi. Onda ənənəvi, kanonik ədəbi dillərə qarşı müxalif mövqeyin yaranması da bu səbəbdəndir. Füzulini “nazimi-ustad” sayması da, hardasa, bu düşüncənin ifadəsi idi.

Amma digər görkəmli maarifçimiz A.Bakıxanov insan azadlığının mahiyyətini etik dəyərlər kontekstində anlayırdı. O deyirdi ki, azadlıq və özbaşınalıq, dərəbəylik anlayışlarını fərqləndirmək mümkündür. “A.A.Bakıxanov insan azadlığının, azad fəaliyyətin müəyyən ictimai-siyasi, əxlaqi qaydalarla tənzimlənməsini məqsəduyğun sayırdı” [4, s.32].

Yeri gəlmişkən, Mirzə Fətəlinin aksioloji dünyagörüşünün və ya ideya sisteminin təkamülünü və qaynaqlarını müəyyənləşdirmək üçün kitabxanasına müraciət etmək kifayətdir. Mütəfəkkirin rus dilində oxuduğu kitablar arasında G.T.Boklun “İngiltərədə sivilizasiya tarixi”, İ.Vaşinqtonun “Xristofor Kolumbun həyatı və səyahətlər tarixi”, C.Lebokun “Sivilizasiyanın başlanğıcı və insanın ibtidai durumu”, C.S.Millin “Siyasi ekonomiyanın əsasları”, K.F.Neymanın “Amerika Birləşmiş Ştatlarının tarixi” və s. qeyd etmək olar.

Azərbaycan coğrafi, mədəni baxımdan Avropanın, Rusiyanın maarifçilik çevrəsindən xeyli kənarda idi. Hətta İrana Avropanın maarifçilik dalğası Mirzə Fətəlinin əsərləri ilə çatmışdır. Bu tarixi missiyanı da Mirzə Fətəli boynuna götürməli olmuşdu: “M.F.Axundov XIX əsrin ikinci yarısında İran maarifçilərinin məfkurəvi atası olmuş, onunla birlikdə mütləqiyyət və cəhalət əleyhinə mübarizə etmiş, konstitusiyalı monarxiya ilə nəticələnən 1905-1911-ci illər İran məşrutə inqilabının ideoloji zəminini hazırlayanlardan olmuşdur” [5, s.241].

Xüsusən, “Kəmalüddövlə məktubları” çoxəsrlik dini-sxolastika ənənəsinin dərin nüfuzuna malik olduğu İranda təsiri partlayışa səbəb olmuşdur. Əlyazmanın üzünü köçürüb surətini çoxaldırdılar. Böyük mütəfəkkir məktublarının birində bunu etiraf edir: “Tehranın arif adamları içərisində Kəmalüddövlə təsvirəgəlməz bir həyəcan yaratmışdır. Tehran ariflərinin hamısı onun surətini görmüşlər” [6, s.191-192].

Mirzə Fətəlidə filosofluq özünüdərk forması kimi çıxış edirdi. Mədəniyyət, tarixlə bağlı refleksiyanı fəlsəfə modusunda gerçəkləşdirməyə çalışırdı. Mirzə Fətəli fəlsəfəyə gerçək ədəbi-mədəni prosesin bir hissəsi, alim, ruhani, hökmdar düşüncəsinin vacib elementi kimi baxırdı. O, fəlsəfəni mədəniyyətin üst qatına şamil edirdi. Məktublarında oğlu Rəşidin də Qərb filosofları ilə maraqlandığını, sevincini paylaşırdı: “Rəşid Boklun, Renanın əsərlərini oxumuş, fəlsəfəni məndən az bilmir. Fizikanı və təbiətşünaslığı məndən yaxşı anlayır” [7, s.253].

Böyük mütəfəkkir Avropa fəlsəfə kursunun anlayışlarını (sivilizasiya, patriot, filosof və s.) cəsarətlə dilimizə gətirir, bu anlayışların mənasını izah edirdi. Məsələn, “patriot” sözünün lüğəvi mənasını Şərq (müsəlman) oxucusuna belə açıqlayırdı: “Patriot” – ibarətdir o kimsədən ki, vətən təəssübü üçün və millətin məhəbbəti üçün can və malına müzaiqə etməyə və öz

vətəninin və millətinin mənəfəti və azadiyyəti üçün sai və cəfəkeş ola. Bu halət və xasiyyət həmişə qeyrətmənd şəxslərdə büruz edər. O cümlədən, bizim peyğəmbərdir ki, öz vətəni Ərəbistanın və bilxüsus Məkkənin ki, öz əşirəsi Qureyş onda sakin idi, səadəti üçün ümuri-əziməyə və şaqqəyə iqdam etdi” [7, s.75].

Mirzə Fətəli Axundzadə, xüsusən “Kəmalüddövlə məktubları”nda əsərin janrına, məzmun və ideyasına uyğun olaraq fəlsəfi (eləcə də hüquqi, ictimai-siyasi) terminlərdən geniş istifadə edir. Digər tərəfdən, “M.F.Axundzadənin elmi-siyasi dövriyyəyə gətirdiyi terminlər də onun demokratik cəmiyyət haqqındakı düşüncələrini kifayət qədər əks etdirə bilir” [8, s.136].

Qərb fəlsəfəsini yaxşı bilənlərdən biri də İslam maarifçiliyinin, “dindar maarifçiliyin” ən böyük nümayəndəsi olan C.Əfqanıdır. İslam dünyasında islahatlar deyəndə “dindar maarifçilər” (Y.Qarayev) klassik İslamın və Quranın mənasız şərhəldən, riyakar ruhanilərin yozumlarından təmizlənməsini nəzərdə tuturdu. Ümumiyyətlə, həqiqi İslama inanan maarifçi yazıçılar üçün isə məqsəd dini və Quranı müasirləşdirmək deyil, bəlkə, əksinə, cəmiyyəti müasirləşdirmək üçün dinin və Quranın cəmiyyətdə təsir gücündən istifadə etmək idi” [9, s.642-643].

C.Əfqanı İslam dünyasında islahatlar aparmaq üçün “yasaq edilmiş fəlsəfənin və elmi metodların” öyrənilməsinin vacibliyini qəbul edirdi. “Bəşəriyyət durduqca məzhəb ilə vicdan azadlığı, din ilə fəlsəfə arasındakı mübarizə bitməyəcəkdir. Bu kəskin mübarizədə vicdan azadlığının qalib gələ bilməyəcəyini ehtiyat edirəm. Çünki böyük həqiqət xalqın xoşuna gəlmir və həqiqət haqqındakı biliklər yalnız bir qisim seçilmiş zəkalar tərəfindən anlaşılır. Çünki elm nə qədər faydalı olursa olsun, insanlığı tamamilə təmin etməməkdir. İnsanlıq ideala sığır, filosof və alimlər görmədikləri və şərh etmədikləri uzaq və qaranlıq yerlərdə faydalı olmağı sevir” [10, s.215].

Şeyx Cəmaləddin Əfqanı də belə qənaətdə idi ki, məktəblərdə fəlsəfə elminin tədrisi olmadan ölkənin tərəqqisi mümkünsüzdür: “Osmanlı dövləti, eləcə də Misir 60 ildir ki, elmlərin təlimi üçün məktəblər açmışdır və hələ də ondan bir xeyir görməmişdir” [4, s.29].

C.Əfqanı fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında din tərbiyəsinin rolunu və əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırdı: “İnsanın ilk tərbiyəsi onun dini tərbiyəsidir, fəlsəfi dünyagörüşü sonra yaranır” [11, s.33]. Bununla bərabər, C.Əfqanı dinlə fəlsəfəni bir-birindən ayırırdı, onların bir araya gəlməsini mümkünsüz hesab edirdi: “Dinlər hansı adı daşıyırlarsa daşısınlar, hamısı bir-birinə bənzəyir. Dinlə fəlsəfə arasında heç bir anlaşma və bəzişmə mümkün deyildir. Din insana inam və inanc təlqin edir”.

Mütəfəkkirin İslam ölkələrində din və fəlsəfənin anlaşmaması ilə bağlı fikirlərinə Azərbaycan tədqiqatçısı F.Ələkbərov bəraət qazandırır: “Doğrudan da, fəlsəfənin, elmin aciz olduğu yerdə sxolastik dini təfəkkür önə keçir və bir çox halda cəmiyyət üçün xoşagəlməz durumun yaranmasına səbəb olur. Buna ən bariz nümunə də son əsərlərdə müsəlman xalqlarının düşdüyü gerilikçi vəziyyət, elmi və texnoloji cəhətdən geri qalması və Qərb dəyərlərindən asılı olmasıdır. Əfqanı dinin sxolastik-mistik anlamdan daha çox fəlsəfi yükünün artmasında haqlı idi” [12, s.109].

Halbuki orta əsrlərdə Şərq ənənəsində fəlsəfə və mistik təlimlərin “ortaq kontekstdə”

çıxış etməsi mümkün olmuşdur, fəlsəfi dünyagörüşü və sufi təcrübəsi iç-içə olmuşdur. “Fəlsəfə və mistisizm həm müstəqil şəkildə, həm də birlikdə düşünüldüyündə uzun və mürəkkəb bir tarixə sahibdir. Fəlsəfə etimoloji olaraq “hikmət sevgisi deməkdir və əksəriyyət tərəfindən Antik Yunanıstandan başladığı qəbul olunur”. Buradakı mənası ilə fəlsəfə insan əqlinin həyatın müxtəlif vəziyyətləri üzərinə nəzər etməsi və ya düşünməsi kimi başa düşülə bilər” [13, s.88]. Böyük mütəfəkkir həm də etiraf etməli olurdu ki, Avropada Xristianlıq fəlsəfəni bir müddət kölgədə qoysa da, sonralar özlərində güc tapıb fəlsəfənin nüfuzunu qaldıra bilmişlər və bu da onların inkişafına rəvac vermişdir.

C.Əfqani Avropanın təbliğ və bütün dünyaya təlqin etdiyi azadlıq ideyasının İslamda mövcud olduğunu qeyd edirdi: “Quranın həqiqi ruhu azadlıqdır və həm də müasir fikirlərə uyğun gəlir. İndiki nizam-intizamsızlığın İslam qanunlarına qətiyyənlə dəxli yoxdur. Bunlar nadan və cahil təfsirçilərin İslama etdikləri əlavələrdir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvini islah edəcək. Demək, bir müsəlman ziyalısı və alimi Avropa demokratik məfkurəsinə tamamilə aşina olsa, o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq xalqı müasir mütərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə bilər” [10, s.206]. Sitatdan da göründüyü kimi, C.Əfqani Avropa demokratik prinsipləri ilə Quran təliminin dialoqunu mümkün hesab edirdi.

Azərbaycan maarifçiliyinin cəmiyyətə ismarladığı əsas dəyərlərdən biri azadlıq ideyasıdır. Bu dəyər sisteminin əsas müsbət cəhəti ondadır ki, yalnız azadlıq olan yerdə insanlara cəmiyyəti geriyə atan stereotiplərin, mənasız dini əhəmlərin saxtallığını və gərəksizliyini göstərmək, sübut etmək olur.

M.F.Axundzadə maarifçiliyinin əsas xidmətlərindən biri də ağıl və azadlıq anlayışlarının bir-birinə sıx bağlılığının əsaslandırılması, fikir və söz azadlığı ilə bağlı ilk ehtiraslı düşüncələrin müsəlman cəmiyyətində bəyan edilməsidir.

Artıq XVII əsrdən başlayaraq, Avropa cəmiyyəti və mütəfəkkirlər fikir və söz azadlığını tərəqqinin əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edirdilər. “İnsanın hərəkətlərinə ... alçalıcı nəzarəti rədd edən Milton (*XVII əsr böyük ingilis şairi Con Milton – S.B.*) böyük əminliklə bildirirdi ki, əgər insanlara istənilən problemi azad surətdə müzakirə və tədqiq etmək imkanı verilərsə, həqiqət istənilən halda özünə yol tapacaqdır” [14, s.26].

M.F.Axundzadənin adını çəkib müraciət etdiyi XIX əsr ingilis mütəfəkkiri Con Stüart Mill “Azadlıq haqqında” məqaləsində fikir azadlığı məsələsinə böyük önəm verirdi: “Təfəkkür azadlığı təkcə dahi başların yetişdirilməsi üçün zəruri deyil... O, qadir olduqları ən yüksək əqli inkişaf səviyyəsinə çata bilmələri üçün adi insanlara daha çox lazımdır. Ümumi mənəvi və əqli köləlik mühitində də fəvqəladə zəkalar olub və yenə də yarana bilər, lakin belə mühitdə heç vaxt intellektual cəhətdən fəal xalq olmayıb və olmayacaq” [14, s.112]. Doğrudan da, XIX əsrin feodal-partriarxal Azərbaycanından Mirzə Fətəli kimi fəvqəladə zəkanın çıxması, cəhalət və xurafat qaranlığında boğulan bir xalqı “intellektual cəhətdən fəallığa” çağırması qeyri-adi hadisə idi.

Con Stüart Millin irəli sürdüyü mülahizələrlə razılan M.F.Axundzadə “Con Stüart Mill azadlıq haqqında” məqaləsində əminliklə bildirir: “İngilis filosofu Con Stüart Mill azadlığı

izah etmək məqsədi ilə yazdığı kitabda göstərir ki: canlılar aləmində insan daima tərəqqi tələb edən bir növdür və fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz. Tərəqqinin nəticəsini zəmanəmizdə sivilizasyon adlandırırlar” [15, s.354].

Mütəfəkkir dərk edirdi ki, azadlıq prinsipinin gerçəkləşməsi çoxsaylı “bütünlər”, cəhalətlə və dini xurafatla mübarizə nəticəsində mümkündür. Dini-mədəni gerilik ağıl əsas düşmənidir, onu aradan götürmədən əqli azadlıq mümkünsüzdür. Azərbaycan maarifçiliyində söz və fikir azadlığı ideyası, liberal dəyərlər haqqında mülahizələr Qərb maarifçilərinin (xüsusən fransız və ingilis) və filosoflarının təsiri altında formalaşmışdır. Avropa maarifçilərinə (R.Dekart, C.Lokk) görə, azadlıq ağıl immanent xarakteristikasıdır. Yalnız cəhalət zülmətindən, xurafat buxovlarından qurtulmuş ağıl insanı və dünyanı dərk etmə işində öz sonsuz imkanlarını gerçəkləşdirə bilər.

Mirzə Fətəli qəti əmin idi ki, insanların fiziki azadlığını despot başçılar, ruhani azadlığını isə dindarlar təhdid etmişlər. Əgər bir cəmiyyətdə fikir və söz azadlığı bərqərar olmasa, o, əxlaqsızlıq (rəzalət, qeyrətsizlik və alçaqlıq) şəraitində yaşamağa məhkumdur. Onun bu qənaətləri yalnız Qərb filosoflarının təsiri altında yarana bilməzdi, həm də bütün şüurlu həyatının və məntiqi düşüncələrinin nəticəsi idi.

M.F.Axundzadə hesab edirdi ki, fikir azadlığı olmadan cəmiyyətin tərəqqisi, onu idarə etmək mümkünsüzdür. O, cəmiyyətin tərəqqiyə qovuşmasının fikir və söz azadlığından keçdiyini bəyan edirdi. Fikir və ifadə azadlığı olmadan Şərq insanının mövhumat-xurafat bataqlığından çıxması mürəkkəb məsələdir. Məhz fikir azadlığı düşüncənin dəyişməsinə və mədəniyyətin inkişafına səbəb olur. Cəmiyyətin ictimai-siyasi, mədəni sferalarında inkişaf təmayülləri “düşüncə və ifadə azadlığının gerçəkləşməsi ilə hərəkətə gəlir və onların nəticəsində yeni-yeni məzmunlara, formalara çıxılır” [3, s.109]. Böyük mütəfəkkir azad düşüncənin mahiyyətini belə anladır: “Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə və onları ata-babanın və övliyanın qərar verdikləri şeylərlə kifayət etməyə və bunlardan kənara çıxmamağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməməyə məcbur edərsə, bu surətdə fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir etmədən görən avtomat olurlar və ya onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairədə dolanurlar və öz vaxtında da arpa-saman yeyib su içər və yatarlar, sonra yenə oyanıb haman dünənki dolanışını dünyanın axırına qədər təkrar edirlər” [1, s.355].

Onun fikrincə, bəşər övladının tərəqqisi və nicatı yalnız fikir, ağıl azadlığı ilə mümkündür. “Bəşəriyyətin xoşbəxtlik və səadəti o vaxt mümkün olacaqdır ki, istər Asiyada, istərsə də Avropada insan əqli əbədi zindandan tamamilə xilas edilib, əməl və fikirlərində rəvayət deyil, yalnız insan əqli sənəd və sübut hesab edilsin” [1, s.295].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1987, 320 s.
2. Qasımzadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərənəşr, 1962.
3. Mehdizadə O.N. Mədəniyyət və insan haqları (kulturoloji analiz). Fəlsəfə dok. dis. Bakı: 2010.
4. Orucov Ə. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində milli özünüdərk problemi. Fəlsəfə elm. nam. dis. Bakı: 2007.
5. Məmmədzadə H. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. Bakı: Elm, 1971, 368 s.
6. Axundov M.F. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1982.
7. Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, II c. Bakı: Elm, 1988, 388 s.
8. Şamioğlu (Musayev) Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (dövrü, elmi biblioqrafiyası və müasirləşmə konsepsiyası). Bakı: "Elm və təhsil", 2016, 184 s.
9. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət // Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, III cild. Bakı: Elm, 2015, s.5-370.
10. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: Azərənəşr, 1996, 220 s.
11. Əfqani C. Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti və türk dünyası. Bakı: Azərənəşr, 1998.
12. Ələkbərli F. Cəmaləddin Əfqaninin dünyagörüşü // "Dövlət və din", 2018, №3(56), s. 106-114.
13. Kats S. Fəlsəfə və mistisizm arasındakı münasibət. Tərcümə: İlkin Əfəndiyev // "Quyu" jurnalı, birinci sayı, s.88-93.
14. Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol (demokratiya və antidemokratiya antologiası, e.ə. 430 – b.e. 1998). Tərtib edən H.Hacızadə. Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2001, 445 s.
15. Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1987, 320 s.

Сабир Бехбудов

РОЛЬ ЕВРОПЕЙСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ИДЕОЛОГИИ

*(На основе философских взглядов Мирзы Фатали Ахундзаде и Шейха
Джамаладдина Афгани)*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль европейских ценностей в формировании идеологии просвещения на основе философских взглядов Мирзы Фатали Ахундзаде и Шейха Джамаладдина Афгани.

Подавляющее большинство просветителей принимали исламские ценности как основу национальной системы ценностей. Просветители в первую очередь интересовались вопросами религии и убеждений в связи с общественной моралью. По их мнению, именно единство религии и языка определяет целостность общества, защищает его от вредного вмешательства и сохраняет национальную идентичность.

М.Ф.Ахундзаде считал, что мы должны учиться у Европы свободе мысли как опыту идей. Это также возможно благодаря развитию науки и философии. Людей поработают ложные религиозные идеи. Мыслитель продемонстрировал живой пример свободы мысли и слова на высоком уровне в своих полемиках. Его взгляды на свободную прессу и критику совпадают.

Sabir Behbudov

THE ROLE OF EUROPEAN VALUES IN THE FORMATION OF ENLIGHTENMENT IDEOLOGY

*(Based on the philosophical views of Mirza Fatali Akhundzade and Sheikh
Jamaladdin Afgani)*

SUMMARY

The article considers the role of European values in shaping the ideology of enlightenment on the basis of philosophical views of Mirza Fatali Akhundzadeh and Sheikh Jamaladdin Afgani.

The overwhelming majority of thinkers adopted Islamic values as the basis of the national value system. Enlighteners were primarily interested in religion and beliefs in light of public morality. In their opinion, it is the unity of religion and language that determines the integrity of society, protects it from harmful interference and preserves national identity.

M.F.Akhundzadeh believed that we should learn from Europe freedom of thought as an experience of ideas. It is also possible due to the development of science and philosophy. People are enslaved by false religious ideas. The thinker considered a living example of freedom of thought and speech at a high level in his polemics. His views on a free press and criticism coincide.